

Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы аңкоолукту, кем акылдуулукту туюндурган фразеологизмдердин семантикалык жактан ар түрдүүлүгү

Көчөрөва Г.О. – ЖАМУ

Адам баласынын кем акылдыгы, аңкоолугу тубаса же тарбиянын жетишсиздигинен болушу мүмкүн. Бул психикалык көрүнүш бир адамдын башка бир адамдарга жасаган мамилесинен, кылган иштеринен, сүйлөгөн сөзүнөн билинет¹. Адамдагы мындай психологиялык деффектини тил бирдиктеринин ичинен сөз, сөз айкаштары (туруктуу, эркин айкаштар), сүйлөм сыяктуу бирдиктер башкаларга жеткирип, аларды тарбиялоого көмөк берет, таасир этет. Тарбиялоо, таасир этүү жагынан тил бирдиктеринин ичинен фразеологизмдердин мааниси зор экендиги талашсыз. Алардын локализмдүүлүгү, стилистикалык боектуулугу, экспрессивдүүлүгү мына ушундай касиеттерге ээ болушун шарттап турат. Бирок, мындай семантикадагы туруктуу айкалыштар деле башка

маанилерди туюнткан фразеологизмдерден лексика-грамматикалык структурасы жагынан айырмаланбайт, анткени типологиялык жактан калыптанган тигил же бул тилдеги сөз айкаштары (туруктуу, эркин айкаштар) ошол тилдеги сөздөрдүн айкашуу мыйзамына ылайык түзүлөт.

Адамдагы аңкоолук, акылсыздык сапат, чындыгында эле, кеп ишмердүүлүгүнөн, кыймыл-аракеттеринен, акыл-эсинен, кабыл алуусунан, башкаларга жасаган мамилесинен, жүрүм-турумунан байкалат. Ошого байланыштуу мындай тематикалык мазмундагы фразеологиялык айкалыштардын тутумундагы лексикалык бирдиктердин маанилери, грамматикалык жеке жана жалпы маанилери да ар түрдүү. Мындай фразеологизмдерди лексика-семантикалык, лексика-грамматикалык жактан төмөндөгүдөй топторго бөлүп классификациялоого болот.

Аңкоолук, акылсыздыкты көрсөткөн антропокваликативдик фразеологизмдердин маанилик топтору: Таблица № 4

¹ Ильин Е.Н. Баарлашуу чеберчилиги. Педагогикалык изденүү китебинде. - Ф.:Мектеп, 1989. 251-б

Кеп ишмердүүлүгү аркылуу көрсөтүүчү	Кыймыл – аракеттер аркылуу көрсөтүүчү	Акыл – эске, кабыл алууга катышы бар органдардын деффектиси аркылуу туюндурулуучу	Адамга эч кандай тиешеси жок түшүнүктөр аркылуу көрсөтүүчү
өө десе, бээ деген, оозуң кайсы десе, мурдун көрсөткөн, «а»десең, «б»деген, ойду – тоону сүйлөгөн, оозуна келгенди оттогон	Мурдун тарта албаган, аңды -дөңдү карабаган	Көк мээ, мээси бөксө, кирди-чыкты эси бар, акма кулак, каңгы баш, ала көөдөн	Бир кайнамы ичинде, токсон тогуз, бир шариги кем, эшектин мээсин жеген

Тил ойдун тикеден – тике чындыгы² экендигин эске алып, кеп ишмердүүлүгүн акылсыздыктын, аңкоолуктун фразеологизмдер аркылуу көрсөтүлүшү адамдагы ой жүгүртүүнүн начар өнүккөнүн билдирет деген жыйынтыкка келсек, анда ушул себептен оозуң кайсы десе, мурдун көрсөтөт, «а» десең, «б» дейт, төө десең, бээ дейт, ойду-тоону сүйлөйт, оозуна келгенди оттойт деген фразеологиялык айкалыштардын калыптанганы, кепте акылсыздыктын, дээринде жоктуктун, келесоолуктун көрсөткүч тил бирдиги катары колдонулуп келе жаткандыгы талашсыз.

Кыргыз адабий тилинин фразеологиялык корунда оозуң кайсы десе, мурдун көрсөтүү фразеологизми ойлоо, кабыл алуу, билимдүүлүк сапаттары кемчил, нормалдуу өнүкпөгөн адамды сыпаттайт.

Ал ошондой келесоо, оозуң кайсы десе, мурдун көрсөткөнгө араң жарайт. (Ш.Абдраманов).

Бул сүйлөмдөгү оозуң кайсы десе, мурдун көрсөткөн деген туруктуу айкалыш адамдагы жалпы акыл-эске байланыштуу кемчилдикти көрсөттү. Ушул эле туруктуу сөз айкашы эс-акылга толо элек жаш балдарды, эс- акылга толук ээ болгон, жетилген адамдардан айырмалоо үчүн да колдонула берет. Чындыгында эле, толук таанып билүүгө ээ болгон адамдарга салыштырмалуу жаш балдардын акыл-эси толук өсүп жетиле элек болот. Бул айырмачылыкты туюндуруу үчүн айрым учурда кепте жаш балдарга карата оозуң кайсы десе, мурдун көрсөткөн фразеологизми пайдаланылат.

Оозуң кайсы десе, мурдун көрсөткөн баланын сөзүн каадалуу көрүп, сиз да бала болуп калгансызбы, жарыктык.(Ж.Мавлянов).

Контексттен байкалып тургандай, бул жерде эч кандай келесоо, кем акыл адам жөнүндө сөз болбостон, бардык тарабынан нормалдуу, бирок али жетиле элек балага салыштырылып, акыл-эске толук ээ болгон адамдын ойлонбой сүйлөгөнү жөнүндө сөз болуп жатат.

Төө десең, бээ дейт фразеологизми да адамдын речи аркылуу акылсыздыкты, билимсиздикти айгинелөө үчүн колдонулары белгилүү. Дипломдуу болгону менен профессиясы жагынан сүйлөшө келгенде төө десең, бээ деген немеге бул жооптуу ишти аркалайт деп ишеним көрсөткөн, сактап келаткан адам акыры бармагын тиштери анык. («Фергана» газетасы).

Бул жерде иши, адистиги жагынан билимсиз, билими төмөн болгон адам жөнүндө сөз болуп жатат, ал кемчилик болсо каармандын речи аркылуу билинди. Профессиясы боюнча билимсиз болсо эле акылсыз болобу деген мыйзам ченемдүү суроо туулушу

² Энгельс Ф.

мүмкүн. Адистиги боюнча билиминин тайкылыгын билип туруп, жооптуу кызматка туруштун өзү – келесоо, «Кемчонтой» болбогон күндө да, акылсыздык экендиги талашсыз.

Ойду- тоону сүйлөгөн фразеологизми терс мүнөз – сапаттардын ичинен карым-катыш учурунда кетирген кемчилигин билдирген моносемикалык туруктуу айкашка кирет да, акыл-эсинин кемдигине байланыштуу эмне сүйлөрүн билбестен туура же туура эместигине карабастан, оюна келгенди сүйлөп кое берген, экинчи жагынан, жагдайга ылайык (толкундануу ж.б.) сөз таба албай калган адамдарды мүнөздөө үчүн ой-тоону сүйлөгөн, оозуна келгенди оттогон фразеологизмдери иштетиле берет.

Т. Молдонун «Телибай тентек» поэмасындагы башкы каарман Телибайдын кем акылдыгы ойду-тоону сүйлөп, айланасындагыларды жадатып жибергенинен эле көрүнөп турат. (окууч. соч.)

Биринчиден, ар бир адамдын тилдик каражаттарды пайдалануу чеберчилиги бирдей эмес, экинчиден, экстралингвистикалык тигил же бул факторго ылайык айрым бир адамдар, мисалы, чөйрөгө, кырдаалга ылайык, речинин сапатын жакшырта албай, экстратилдик башка фактордогудай сүйлөй албай калышы мүмкүн, тактап айтканда, толкунданганда, уялганда, тааныш эмес чөйрөгө туш келгенде ж.б. ушундай учурга туш болгон адамды сыпаттоо үчүн да ойду-тоону сүйлөгөн фразеологизми колдонула берет.

Мисалы: - Карасаң, азыр жер чечегин безеп отурат, кечээ курсташ кыздарыма тааныштырсам, ойду-тоону сүйлөп уят кылбадыбы. («Бишкек Таймс» газетасы).

Көрүнүп тургандай, эки сүйлөмдө тең эле бирдей лексика- грамматикалык структурада катышкан фразеологизм эки түрдүү психикалык абалдагы адамдардын акыл-эске байланышкан кеп ишмердүүлүгүн көрсөтүү.

Жыйынтыктап айтканда, кеп ишмердүүлүгүндө акылсыздыкты туюнтуу үчүн колдонулган фразеологизмдердин контекстке ылайык моносемикалык жана полисемикалык мааниси аныкталып, адамдагы терс мүнөз – сапаттарды образдуу көрсөтүүчү тилдик бирдик катары өнүмдүү колдонулат.

Колдонулган адабияттар:

1. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиясы жана фразеология. –Б.: «Кыргызстан», 1998.
2. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. (Түзүүчүлөр: Э.Абдулдаев, Д. Исаев, Б.Орузбаева ж.б.). – Ф.: «Илим», 1980.
3. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер. - Бишкек, 2007.
4. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. - Каракол, 2007.
5. АширбаевТ. Кыргыз тилинин стилистикасы. 1-китеп. - Бишкек-Ош, 2000.